

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж

**КЫРГЫЗ ТАРЫХНААМАСЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН
ТҮРКСТАНДАГЫ АДМИНИСТРАТИВДИК-БАШКАРУУ САЯСАТЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Э.А., Акматжанова П.Ж.

**ОТРАЖЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ В КЫРГЫЗСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ**

Avazov E.A., Akmatjanova P.Z.

**REFLECTION OF THE ADMINISTRATIVE AND MANAGEMENT POLICY OF
THE RUSSIAN EMPIRE IN TURKESTAN IN KYRGYZ HISTORIOGRAPHY**

УДК: 94(47).072(574)

Аннотация. Падышачылык Россиянын Түркстандагы административдик - башкаруу саясатынын маселелери кыргыз тарыхнаамасында жетишээрлик изилдөөгө алына электиги маалым. Изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү Түркстандын тарыхындагы бүткүл империялык доорго жалпы мүнөздөмө берүү же падыша администрациясынын ишмердүүлүгүнүн айрым бир жактарын чагылдырып берүүлөр менен чектелет. Мындан улам колониялык мезгилден тарта бүгүнкү күндөргө чейин аталган маселенин кыргыз жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан маселенин тигил же бул өнүктөрү изилденип келүүдө. Алардын арасында көптөрү падышачылыктын аталган чөлкөмдөгү саясатын “цивилизатордук миссия”, “орустаптыруу,” “империялык бүтүндүк,” “империялык коопсуздук” өнүктөрү боюнча карап келишет. Макалада падыша өкмөтүнүн Түркстан чөлкөмүндө орнотулган административдик-башкаруу саясатынын изилденишине тарыхнаамалык сереп салууга аракет жасалды. Мындан улам падышачылык административдик башкаруу саясатынын мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү тарыхый изилдөөлөргө талдоо жүргүзүлдү.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тарыхнаамасы, Россия империясы, Түркстан, административдик, башкаруу системасы, саясат.

Аннотация. Известно, что вопросы административно-управленческой политики царской России в Туркестане недостаточно изучены в кыргызской историографии. Подавляющее большинство исследований ограничивается общей характеристикой всего имперского периода в истории Туркестана или описанием отдельных аспектов царской администрации. В то же время, начиная с царского периода и до наших дней, кыргызские и зарубежные исследователи изучают те или иные аспекты данной проблемы. Среди них большинство исследователей рассматривают этот вопрос с точки зрения «цивилизаторской миссии», „русификации“, «имперской целостности» и империйской безопасности. В статье предпринята попытка историографического анализа административно-управленческой политики царского правительства, установленной в Туркестанском крае. В этой связи анализируются работы кыргызских историков о характере и особенностях административно-управленческой политики царского правительства.

Ключевые слова: Кыргызская историография, Российская империя, Туркестан, административная политика, система управления, политика

Annotation. It is known that the issues of administrative and administrative policy of tsarist Russia in Turkestan are not sufficiently studied in Kyrgyz historiography. The vast majority of studies are limited to the general characterization of the entire imperial period in the history of

Turkestan or the description of individual aspects of the tsarist administration. At the same time, from the tsarist period to the present day, Kyrgyz and foreign researchers have been studying one or another aspect of this problem. Among them, most researchers consider this issue in terms of “civilizing mission”, ‘Russification’, “imperial integrity” and Imerian security. The article attempts to historiographically analyze the administrative and managerial policy of the tsarist government established in the Turkestan region. In this regard, the works of Kyrgyz historians on the nature and peculiarities of the administrative and administrative policy of the tsarist government are analyzed.

Keywords: *Kyrgyz historiography, Russian Empire, Turkestan, administrative policy, system of administration, policy*

XIX кылымда жана XX кылымдын башында тарыхый-географиялык эмгектерде «Түркстан», «Батыш Түркстан» же «Орус Түркстаны»[1, 44-54] деген түшүнүктөр колдонулган. 1993-жылы январь айында Ташкентте өткөн жолугушууда Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Түркмөнстандын лидерлери аймактын жаңы расмий аталышы – “Борбордук Азия” деген чечимге келишкен. Бул термин аймактын мурунку атын тез эле алмаштырып, көптөгөн орус изилдөөчүлөрү С.Н.Абашин[2, 456-471], Д.В.Васильев[3] ж.б. тарабынан колдонула баштаган. Ошол эле учурда бир катар окумуштуулар Түркстан аталышын колдонуп келүүдө. Андыктан тарыхый адабияттарда Түркстан чөлкөмүнүн аталышы ар түрдүү берилгендиги менен айырмаланат. Жакында эле Түркиянын Улуттук билим берүү министрлиги тарых программасына фундаменталдуу өзгөртүүлөрдү жарыялады. Ага ылайык “Борбордук Азия” деген термин “Түркстан” термини менен алмаштырылуусу белгиленген. Албетте, мындай өзгөртүү учурдагы постсоветтик айдында кабыл алынган жок.

Түркстанда жаңы административдик түзүлүштү орнотуу процесси аймактагы эки генерал-губернатордун К.П. Кауфман (1867-1882) жана М.Г. Черняевдин (1882-1884) башкарган учурларга туура келет. Колониялык доорлордогу авторлордун басымдуу бөлүгү Түркстандагы падышалык администрациянын бардык жетишкендиктерин жана кемчиликтерин ашкере инсандаштырууга ыкташкандыгын белгилей кетүү керек. Ошондуктан, айрым авторлор К.П. Кауфман сыяктуу администраторлордун ишмердүүлүгүн идеалдаштыруу орун алып, Түркстандагы орус администрациясынын ишинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маселелердин көбүн көз жаздымда калтырышкан. Советтик тарыхнаамадарым изилдөөчүлөрдү эске албаганда иш жүзүндө жалпы өкмөттө орус бийлигин уюштуруу жана иш алып баруу проблемасына атайын арналган эмгектерди жаралган эмес.

. Империянын курамына кирген учурда калкынын басымдуу бөлүгү мусулмандардан турган Түркстан чөлкөмү этникалык жана маданий жактан ар түрдүү болгондугу маалым. Мындай жагдай орус администрациясы үчүн өзгөчө кыйынчылыктарды жараткан. Ага Россия менен Түркстандын мыйзамдарынын ортосундагы эки укуктук системанын жана мазмуну боюнча айырмаланган диний-укуктук маданияттын ортосундагы айырмачылыктар да кошулган. Чет жакаларда бирдей империялык тартипти жана мыйзамдуулукту орнотуу багытында 1865-жылдан 1890-жылга чейинки убактарда Түркстан крайын административдик башкаруу боюнча «Түркстанды башкаруу жөнүндө Жоболор» бир нече жолу кабыл алынган (1867, 1871, 1873, 1883, 1886, 1890-жж)[4, 217]. Аталган укуктук документтерди ошол учурдагы чөлкөмдүн коомдук саясий, социалдык-экономикалык турмушун тескеп турган баш мыйзам катары кароого болот. Алардын тез тез

өзгөрүп турушу алгачык мезгилдерге мүнөздүү. Чынында мында аракеттердин баары чет жакаларды империялык тизимге кийрүү менен бир бүтүн системага келтирүү болгон.

Россия империясы Түркстанды башкарууну уюштурууну өзүнүн басып алуусунун алгачкы этабында баштаган. Аталган маселеге арналган изилдөөсүндө белгилүү тарыхнаамачы Ж.Алымбаев Россия империясынын Түркстан крайына карата жасаган басып алуучулук жана колониалдык саясатын 3 этапты бөлүп көрсөткөн: 1) XIX к. 50-60-жж. экономикалык жана стратегиялык чалгындоо мезгили; 2) XIX к. 60-80-жж. Орто Азиянын аймагын каратып алуу, хандык, жергиликтүү салттык бийлик механизмдерин жоюу жана жаңы (колониалдык) бийликтин системасынын калыптаныш мезгили; 3) XIX к. 80-90-жж. колониалдык башкаруу системасынын масштабдуу кеңейиши жана башкаруу чөйрөсүндөгү “русификатордук” тенденциянын күчөшү[5, 76]. Автор белгилегендей каратылган аймактарда бийлик системасын түзүү 1860-жылдардан башталган. Алгач Түркстан облусу Оренбург генерал-губернаторлугунун курамына кирип убактылуу жобо менен башкарылган. Иш жүзүндө Түркстан түздөн-түз Россия империясынын курамындагы аймакка айланган. М.Г. Черняев Түркстан облусунун биринчи аскер губернатору болуп дайындалган. Облустун административдик борбору Ташкент шаарында турган. 1867-жылдын 1-июлунда падыша Александр II «Түркстан генерал-губернаторлугун башкаруу жөнүндө убактылуу жобонун долбоорун» бекиткен. Түркстан генерал-губернаторлугу адегенде Семиреченск жана Сыр-Дарыя деп аталган эки облустан турган. Андан кийин 1865-жылы Зарафшан облусу түзүлүп, кийин Самарканд деп аталып калган. Амударыя бөлүмү 1873-ж. Сырдарыя облусунун курамына кирген. Кокон хандыгынын ордуна 1876-жылы Фергана, 1881-жылы Закаспий облустары түзүлгөн. ана Облустун биринчи генерал-губернаторлугуна генерал-адъютант К.П. Кауфман дайындалган. Ага чексиз ыйгарым укуктар берилген. Түркстандагы орус бийлиги «аскердик-элдик» бийлик деп аталган. “Ал жалпысынан аскердик жана жарандык бийликти бириктирүүгө жана ошол эле мекемелерде административдик, соттук, чарбалык жана башка функциялар концентрациялоого негизделген. Ушул принциптер Түркстанды башкаруунун негизин түзүп калган”[6,26].

Чет жакаларда борбордук бийликтин негизги тиреги генерал-губернаторлор институту болуп калган, бул башкаруунун маанилүү структурасы болуп саналат. Генерал-губернаторлордун ыйгарым укуктарынын кеңдиги аймактын өзгөчөлүгүнө жараша болгон. Колониялык доор боюнча бир катар эмгектердин автору Т.Кененсариев: “Түркстандын генерал-губернаторлоруна берилген укуктардай кеңири ыйгарым укуктар Орусиянын башка колониялык чет жакаларында болгон эмес. Бекеринен биринчи генерал-губернатор К.П. Кауфманды жергиликтүү калк “жарым падыша” деп атаган эмес. Бул укуктар “согуш мезгилиндеги абалда комендантка берилген” укуктардай эле элес калтырган”[7, 127],”- деп белгиленген.

Жергиликтүү башкаруу системасы туземдик администрация деп аталган. Ага жергиликтүү элдерден болуш башкаруучулары шайланышып, ыстарчындар, элүү башылар, айыл жана шаар башчылары сыяктуу кызматтар камтылган. Бул багытта изилдөөчү А.Маматованын кыргыздардын арасындагы болуштук жана айылдык администрация тууралуу изилдөөсү белгилүү. Автор бийликтер шайлоо системасын киргизүү менен жергиликтүү бийликке “өзүн-өзү башкаруу” мүнөзүн берүү максатын көздөгөндүгүнө токтолуп: “Бирок бул процесс башынан эле демагогиялык маневр, калктын башкарууга болжолдуу катышуусун көрсөтүүгө багытталган таза дипломатиялык акция болгон,” - деген тыянакка чыгарган[8,51]. Укук жаатындагы белгилүү илимпоз Б.Борубашов

өз алдынча башкаруу органдарынын административдик реформаларынын прогрессивдүү маанисин белгилеген. Анын пикиринде шайлоо системасынын киргизилиши жашыруун добуш берүү кыргыз элинин кызыкчылыгына кызмат кылган[9,109-114]. Албетте шайлоо системасы жаңы көрүнүш болгон. Бирок, акырындык менен анын айланасында уруулук атандашуулар, тирешүүлөр, пара берүү сыяктуу туура эмес көрүнүштөр жарала берген. Болуштарга болгон ишеним элдик нааразчылыктар, көтөрүлүштөр учурунда бийлик төбөлдөрүнүн элегинен өтүп турган. Анын айрым өкүлдөрү шайлоолордун ордуна дайындоолорду кийрүүнү туура көрүшкөн.

Башкаруу структурасына мүнөздүү жагдайлардын бири айрым аймактардын административдик бирдиктерге туруктуу бекитилбестен, тигил же бул бирдиктин карамагына кирип же чыгып туруусу болгон. Кыргызстандын түндүк жергелеринин айрым аймактары Талаа крайына да карап турган. Бул тууралуу белгилүү тарыхчы Д.Сапаралиев Жети-Суу областынын Түркстан областын башкаруу жөнүндөгү жана Талаа крайын башкаруу жөнүндө жоболорго бай ийип калгандыгын көрсөткөн[10,43]. Ал эми анын максаты тууралуу: “Кыргыздарды төрт облуска, тогуз уездге чачыратуу да ошол эле максаттардын – бирдиктүү кыргыз элинин башын коштурбоо, орус бийлигинин борбордук аппаратынын чет жакадагы экономикалык жана саясий үстөмдүгүн камсыз кылуу жана империянын улуттук чет-жакаларынын элдик-боштондук күрөшүн басуу максатын көздөгөн”[10, 47], -деп белгилеген. Бул жагдайга кайрылган Т.Кененсариев[7, 136] падышачылыктын административдик бирдиктерди түзүүдө “бөлүп сал да бийлей бер” таризинде мамиле болгондугуна токтолгон.

Крайлык администрациянын курамына кирген түзүмдөр тиешелүү министрликтерге жана жергиликтүү генерал-губернаторлорго баш ийишип, кош башкарууда болушкан. Бул көбүнчө чечимдерди кабыл алууда ыраатсыздыкка алып келип, улуттук чет жакаларды башкаруунун натыйжалуулугун төмөндөткөн. Жалпысынан генерал-губернатордук көзөмөл менен ведомстволук министрлик көзөмөлдүн карама-каршылыгы Түркстан чөлкөмүн башкарууну уюштурууда тең салмактуулуктун бузулушуна алып келген. Кайсы бир маселелер боюнча ажырымдар да орун алган. “Түркстан крайын башкаруу маселеси борбордук өкмөттө жана Мамлекеттик Думанын жыйындарында каралып турган. Айрым убактарда борбор менен крайдын администрациясынын ортосунда кайчы пикирлерден улам талаш тартыштар жаралган. Алардын олуттуусу Түркстан крайын Согуш министрлигинин кармагынан ИИМдин ыктыярына өткөрүү маселеси болгон. Аталган маселе бир нече жолу көтөрүлүп, талкууга алынгандыгына карабастан колониялык доордун соңуна чейин согуш министрлигинин карамагында кала берген[6, 26]. Анын олуттуу себептери болгон. Ал геосаясий кызыкчылыкка негизделген болчу. “Түркстан генерал-губернаторлорунун регулярдуу алмаша берүүсү жоболордун долбоорун иштеп чыгууда акыркы жыйынтыкка алып келген эмес. Натыйжасында 1886-жылы кабыл алынган “Түркстанды башкаруу жөнүндө жобо” анча-мынча өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен 1917 - жылга чейин сакталып кала берген”[11,73]. Административдик түзүлүштүн айрым принциптери совет бийлигинин алгачкы жылдарында Түркстан АССРин түзүүдө колдонулган. Ал гана эмес анын жыйынтыктары 1924-жылдагы улуттук-мамлекеттик аймактык бөлүштүрүүдө да чагылдырылган. Жыйынтыктап айтканда падыша өкмөтүнүн Туркстандагы административдик – башкаруу саясаты мүнөзү боюнча “аскердик элдик башкаруу” моделине негизделген жана чөлкөмгө биринчи кезекте геосаясий маани берилген. Жергиликтүү шайланма администрация болсо жаңы көрүнүш болгон. Болуштардын бийлиги советтик доордун алгачкы жылдарында да улантыла берген.

Адабияттар:

1. Котюкова Т.В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX – начале XX в. Ислам в современном мире. 2015. Том 11. № 1 С. 44-54.
2. Абашин С. Н. [Размышления о «Центральной Азии в составе Российской империи»](#). *Ab Imperio*.-2008. -№ 4. - С. 456-471.
3. Васильев Д. В. Бремя империи административная политика России в Центральной Азии, вторая половина XIX в. -Москва:РОССПЭН, 2018. -63б.
4. Алымбаев Ж.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в Российской историографии второй половины XVIII- начала XXвв .-Б.: 2009.-С217.
5. Алымбаев Ж.Б. Туркестандагы колониалдык саясат жана Фергана өрөөнүндөгү 1916- жылдагы көтөрүлүштүн башталышы. *Sosyal Bilimler Dergisi*.-2007.-№17.-76-б.
6. Авазов Э.А. Падышачылык Орусиянын Түркстандагы башкаруу саясаты: проблемалар жана аны чечүү аракеттери. ОшМУнун Жарчысы.2014.№3.-26-б.
7. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917). Бишкек.: Махprint,2019.-127-б.
8. Маматова А. Роль выборного начала в местной административной системе управления Кыргызстана второй половины XIX -начала XXвв. Вестник Академии наук МОНРК. -2011.№5.-С.48-52.
9. Борубашов Б.И. Кыргызстан в системе государственного устройства и управления Российского государства. Вестник КРСУ.-2008. Том 8.№ 2.- С. 109-114.
10. Сапаралиев Д. Система управления кыргызов в составе Российской империи (1855-1917 гг.) *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12).С.43-47
11. Зулпуева Р., Авазов Э. Становление и развитие местного самоуправления в Туркестане в конце XIX начале XXвв. Материалы международной научной конференции. Оренбургский государственный педагогический университет, 3–4 октября 2019 г. С.73